

ARCHIVNÍ ZPRACOVÁNÍ HUDEBNÍCH SNÍMKŮ. PŘÍSPĚVEK KE KONCEPCI ČESKÉ NÁRODNÍ FONOTÉKY

Vojtěch Mojžíš
Muzeum české hudby, Praha

1 Vymezení základních pojmů

fonotéka, fonoarchiv

archiv nahraných zvukových nosičů

zvukový záznam, zvuková (hudební) nahrávka

užitečná modulace zachycená na zvukovém nosiči

zvukový (hudební) nosič

technické médium schopné zaznamenat a následně reprodukovat zvuk

zvukový (hudební) snímek

blíže, zejména dramaturgicky specifikovaná zvuková (hudební) nahrávka (zvukový záznam), upravená, zejména přesně ohraničená tak, aby mohla sloužit určitému účelu (být dále množena, reprodukována)

zvukový dokument

nahrávka, snímek (hudební i nehudební), mající dokumentární hodnotu

interpretační (hudební) nastudování

dispozice k interpretačnímu tvůrčímu projevu, činu, specifický výklad hudebního díla spojený se specifickými osobními dispozicemi, dovednostmi a sklony interpreta; vzniká studiem, interpretačním nácvikem daného díla a celkovou předešlou interpretační dispozicí interpreta

interpretační výkon (koncertní)

momentálními okolnostmi ovlivněná, jednorázová realizace interpretačního nastudování v určitém společenském prostředí

interpretační výkon (v nahrávacím studiu)

jiná forma realizace interpretačního nastudování, uskutečněná za účelem zvukového záznamu, zpravidla postupně, po částech, kdy pomocí nahrávací technologie je možné eliminovat negativní aspekty lidského faktoru související s interpretací, které obvykle brání tomu, aby interpretační realizace díla dosáhla optimální podoby (vyloučení dílčích nepřesností, chybných odhadů)

live nahrávka (snímek)

záznam interpretačního výkonu koncertního typu - jednorázový, před publikem v rámci koncertní akce; obsahuje i dílčí nepřesnosti interpretačního výkonu a celkovou atmosféru daného prostředí související s interpretačním výkonem

studiová nahrávka (snímek)

zpracovaný materiál studiového nahrávání

profesionální nahrávka x amatérská nahrávka

originál - zpracovaný, pracovně dokončený snímek na původním zvukovém nosiči; výsledek (cíl) nahrávacího a realizačního procesu

master tape - zvukový nosič s kopií originálu, slouží jako podklad pro výrobu

kopie - každý následný přepis originálu (vše kromě originálu)

2 Co je a co není fonoarchiv

Tak, jak postupem času přibývá zvukových dokumentů a stoupá jejich význam pro kulturní dědictví, stává se stále naléhavější i potřeba systematické péče o jejich uchování a evidenci. Tyto úkoly plní fonoarchivy, které se profilují jako stále významnější součásti všech moderních archivů, muzejních sbírek a knihoven.

Zvukové dokumenty nelze uchovávat jinak, než na zvukových nosičích. Aby fonoarchivy mohly se zvukovými dokumenty pracovat, musí tedy pracovat se zvukovými nosiči.

Specifickou, z provozního hlediska však naprosto nezbytnou součástí vybavení každého fonoarchivu, je reprodukční aparatura, tj. zařízení, které nám umožňuje se zvukovými nosiči pracovat. Tak jak jsou po technologické stránce archivující zvukové nosiče velmi různorodé (zvukové dokumenty jsou na fonoválečcích, na standardních gramofonových deskách, na dlouhohrajících gramofonových deskách ve verzích mono, stereo, kvadro, na audiokazetách, na magnetofonových pásech, na CD a na

dalších), tak musí být technologicky různorodá univerzální i zvuková aparatura každého takového fonochivu.

Technické, technologické, výtvarné, řemeslné a sběratelské aspekty záznamu zvuku tedy nejsou v prvním plánu zaměření fonochivů. V tomto prostředí jsou vnímány jako jevy průvodní, které ovšem mají rovněž svoji specifickou hodnotu. Optimální formy saturování zájmu o tuto kategorii hodnot pak lze hledat v úzké spolupráci fonochivů s jinými, k tomu účelu vhodnějšími institucemi jako například s Národním technickým muzeem (historicky koncipované sbírky různých typů starých zvukových nosičů, starých reprodukčních přístrojů, dokumentace příslušných výrobních technologií záznamových médií), s Uměleckoprůmyslovým muzeem (loga a design reprodukčních přístrojů a jejich doplňků, nosičů zvuku a jejich nálepek a obalů, příslušných katalogů, souvisejícího propagačního, reklamního a obchodního tiskového materiálu) a se sběrateli různých kuriozit a zajímavostí včetně hraček.

3 Typy fonochivů

Fonochivy mohou být zřizovány k nejrůznějším účelům. Rozlišujeme tedy fonochivy sloužící například:

- k zabezpečování provozu elektronických médií (sdělovacích prostředků, vydavatelství)
- jako půjčovny hudebních nahrávek
- k čistě archivním, vědeckým či studijním účelům

Ať již fonochiv slouží jakémukoli z výše uvedených účelů, aspekt čistě archivní by měl být na úrovni určitého standardu přítomen ve všech třech možnostech. Společným posláním všech fonochivů by tedy mělo být uložení, evidence a zpřístupňování zvukových dokumentů. Proto kurátoři takovýchto fonochivů by v žádném případě neměli připustit nenávratné znehodnocování žádné z archivních položek, ať již je současný názor na jejich technickou kvalitu či archivní hodnotu jakýkoliv.

Mezi nejstarší a zpravidla i největší fonochivy, respektive fonotéky, patří bezesporu fonochivy elektronických masových médií - rozhlasu a televize. Jejich prvořadým úkolem je operativní zásobování vysílání a přípravy programů zvukovými nahrávkami, zejména hudebními snímky. V rozhlasových a televizních fonochivech nalezneme nejen originální, profesionální nahrávky vlastních nahrávacích pracovišť či partnerských institucí (jsou na profesionálních formátech), ale i komerční nosiče pocházející z běžného mediálního trhu, tedy určené pro amatérská reprodukční zařízení.

Velmi významné jsou zvukové archivy hudebních vydavatelství, tedy archivy producentů masově šířených nahrávek. V těchto fonochivech jsou uloženy především originální verze snímků vyrobených pro přípravu gramofonových desek, ozvučených kazet, CD a dalších zvukových nosičů, které již tato vydavatelství během své dosavadní činnosti připravila pro mediální trh. Zde se jedná výhradně o zvukové archiválie splňující i ty nejvyšší profesionální nároky.

Zejména v poslední době se značně rozrůstají a moderní technologií vybavují fonochivy nejrůznějších kulturních institucí, jako například divadel či knihoven. V divadelních fonochivech se nejčastěji pracuje s původními magnetofonovými nahrávkami nebo s jejich úpravami. Technická vyspělost je zde v mnoha případech velmi vysoká. Fonochivy knihoven zase, pakliže mají dostatečné finanční zázemí, velmi rychle zvětšují svoji kapacitu. Setkáváme se zde nezřídka s rozsáhlými kolekcemi hlavně komerčních, dnes již převážně digitálních zvukových nosičů. Práce se starými zvukovými nosiči však v tomto prostředí poněkud stagnuje, hlavně pro nedostatky ve vybavení adekvátním reprodukčním zařízením.

Agenda starých zvukových záznamů se tak zcela logicky musí nacházet někde jinde. Soustřeďuje se zpravidla jen do specializovaných archivů, jakým je například fonotéka Hudebně historického oddělení Muzea české hudby v Praze. Velký zájem o tuto sféru mají soukromí sběratelé.

4 Typy zvukových nosičů

Škála typů zvukových nosičů je neobyčejně bohatá a různorodá. Tato různorodost je důsledkem dnes již více jak sto let trvajících vývoje technologie záznamu a reprodukce zvuku.

Zvukové nosiče můžeme dělit podle nejrůznějších kritérií:

1. chronologicky, podle vývojové posloupnosti
 - podle toho, ze které doby pocházejí, ve které době byly nejvíce využívány
2. technologicky
 - podle toho, na jakém technickém principu jsou založeny, jak je lze přehrávat, jakou kvalitativní úroveň záznamu zvuku nabízejí
3. podle jejich archivních, tedy zejména fyzikálních vlastností
 - rozměry, váha, odolnost vůči poškození, vůči nepříznivým vlivům vnějšího prostředí

ad 1) *Typy zvukových nosičů podle jejich vývojové posloupnosti*

- a) nejstarší jsou fonoválčky, jejichž éra začala vynálezem fonografu a skončila přibližně na počátku první světové války
- b) i gramofonové desky byly známy již v minulém století, historie tohoto média však sahá v podstatě do současnosti
- c) magnetofonové pásky se začaly používat ve větším měřítku až po druhé světové válce
- d) audiokazety (oblíbené médium především v amatérské sféře) se významněji rozšířily počátkem sedmdesátých let; v současnosti je jejich obliba již za zenitem a na jejich místo nastupují nová záznamová média
- e) kompaktní desky (CD), první ze zcela nové, digitální generace zvukových záznamových médií, se na trhu objevily velmi rychle počátkem 80. let a hned našly uplatnění v masovém měřítku

- f) v současné době se na mediálním trhu začínají objevovat ještě další, zcela nová záznamová média; všechna víceméně souvisejí s počítačovou technikou

ad 2) *Typy zvukových nosičů podle technologie*

Zvukové nosiče lze rozdělit na dvě základní skupiny, na analogové a digitální.

Nosiče analogové můžeme dále dělit na nosiče:

- mechanické (nepotřebují elektřinu)
 - fonoválečky
 - gramofonové desky
- elektrické (potřebují elektřinu; elektroakustika, pohon otáčení)
 - gramofonové desky
 - magnetofonové pásky, kazety
 - optický záznam ve filmu
 - a další

U gramofonových desek, nepochybně nejrozšířenější analogové kategorie zvukových nosičů, rozlišujeme především:

- rozměry:
 - d 40 cm
 - d 30 cm (s mikrodrážkou - LP - Long Play)
 - d 25 cm (s mikrodrážkou - EP - Extended Play)
 - d 17 cm (s mikrodrážkou - SP - Single Play)
- počet otáček za minutu:
 - 78 ot.
 - 45 ot.
 - 33 ot.
 - 16 ot.
- počet paralelních záznamových kanálů, respektive typ zaznamenaného signálu:
 - mono
 - stereo
 - kvadro

Jaké kombinace nastaly a byly v masovém měřítku nejvíc využity?

Nejčastěji se vyskytují tyto typy gramofonových desek:

- standardní, 78 ot., 25 cm mono
- standardní, 78 ot., 30 cm mono
- dlouhohrající, 33 ot., 30 cm mono, stereo, kvadro LP
- dlouhohrající, 33 ot., 25 cm mono, stereo EP
- dlouhohrající, 33 ot., 17 cm mono, stereo
- dlouhohrající, 45 ot., 17 cm mono, stereo SP

U magnetofonových pásek, jejichž význam spočíval především v profesionální sféře, rozlišujeme:

- šířku pásu
- počet a šíři záznamových stop na pásku
- provozní rychlost posuvu pásu
- z archivního hlediska rovněž důležité fyzikální a chemické vlastnosti, jako například mechanickou pevnost, odolnost vůči stárnutí a další.

Společným znakem fonováleček a analogových desek všech druhů včetně atypických formátů je to, že záznamová stopa, drážka, je do nich vlisována definitivně. Záznam ukrytý v takovéto drážce je pak „čten“ jehlou. Vel-

mi časté přehrávání válečků a desek jehlou způsobuje jejich opotřebení a tím ztrátu kvality záznamu. U vyspělejších typů gramofonových desek se již setkáváme i se stereofonií a kvadrofonií.

Záznam na magnetofonový pás je smazatelný. Setkáváme se zde s diferencovanou technickou úrovní podle toho, zda se jedná o sféru amatérskou či profesionální. U vyspělejších magnetofonů je samozřejmostí vícestopý záznam a stereofonie.

Výjimkou v rozmanitém archivním materiálu není optický záznam. Je rovněž nesmazatelný a neobnovitelný. Běžně se nevyskytuje, setkáváme se s ním zpravidla jen ve spojitosti s filmem.

Sféru digitálního záznamu zvuku dnes zastupuje především kompaktní deska - CD. Její první, nesmazatelná a neobnovitelná forma je současně i první generací zvukově záznamových médií, která dnes již ovládla celý mediální trh.

Revoluční změnu přinesl nový digitální věk tím, že nabízený signál svými parametry překonal percepční schopnosti lidského zvukového orgánu. Byla zde v podstatě zrušena hranice oddělující profesionální svět od světa amatérského. V dnešní době totiž i ta nejběžnější komerční produkce má k dispozici profesionální úroveň, takže amatéři zde může prozradit prakticky již jen imanentní lidský faktor. Dále se v této sféře setkáváme s neobyčejně bohatými možnostmi snadné, rychlé a po všech stránkách nenáročné manipulace. Relativně nízká finanční náročnost a snadné pořizování kopií perspektivně patří mezi největší přednosti těchto moderních médií.

ad 3) *Typy zvukových nosičů podle jejich archivních vlastností*

Nejstarší zvukové nosiče, a to nejen fonoválečky, ale i gramofonové desky, jsou velmi křehké a jejich původní obaly, jsou-li vůbec k dispozici a v dobrém stavu, je vůči poškození chrání naprosto nedostatečně.

Moderní dlouhohrající desky, zejména s menším průměrem, na poškození tolik choulostivé nejsou, ani jejich specifická váha není zásadní překážkou, jsou totiž poměrně lehké.

Všechny typy magnetického záznamu jsou choulostivé na silné magnetické pole a na prokopírování. Mezi kritické faktory u všech typů magnetofonového záznamu, stejně jako u fonováleček a gramofonových desek, patří rovněž teplota a vlhkost prostředí.

5 *Způsoby uložení a ochrany zvukových nosičů*

Fyzikální vlastnosti zvukových nosičů jsou primárním kritériem při volbě forem jejich uložení a třídění. Pospolu, ve stejných krabicích a ve stejných klimatických podmínkách, budeme tedy shromažďovat gramofonové desky stejných rozměrů a stejné křehkosti. Z tohoto hlediska jsou kupříkladu nejchoulostivější standardní gramofonové desky o průměru 30 cm. Technologicky obdobné desky, ovšem s menším průměrem (25 cm), jsou na tom již poněkud lépe, neboť jejich menší průměr i při zachování ostatních rizikových faktorů (zejména křehkosti) značně snižuje pravděpodobnost poškození.

Poměrně radikálním krokem, který je třeba u křehkých gramofonových desek vždy neprodleně učinit, je jejich vyjmutí z původních alb. Ukazuje se totiž, že právě tato původní alba, která mají sice mnohdy i sama o sobě nepopíratelnou hodnotu řemeslnou, výtvarnou, či dokumentační, nejsou pro dlouhodobé a bezpečné skladování standardních gramofonových desek vůbec vhodná, protože se v nich desky lámou. Za dobré řešení lze pokládat zasunutí křehkých desek do náhradních papírových košíků a potom jejich uložení po jednotlivých kusech do speciálních obalů, které desky chrání nejen před rozbitím, ale i před nežádoucími deformacemi a před atakem prachu, nečistot a plísni. Ne právě nepodstatnou vlastností ochranných obalů v této souvislosti je jejich tvar a kapacita. Jednotlivé nosiče v nich musí být zafixovány měkce. Krabice by měly být velké jen tak, aby zcela naplněny nebyly příliš těžké. Výhodné jsou krabice takových tvarů, které zaručují dobrou stabilitu ve všech polohách a umožňují skladování do regálů v sestavách, které netvoří hluché, nevyužitelné prostory. Velmi tady záleží na finančních možnostech fonoarchivu a na vynalézavosti kurátorů, jak se požadovaným zásadám co nejvíce přiblíží a jak přitom vystačí se skromnými finančními možnostmi svých pracovišť.

Uložení do speciálních krabic vyžadují rovněž i jiné historické atypické zvukové nosiče, zejména fonoválčky nebo různé typy zvukových fólií.

Magnetofonové pásky je třeba v archivech chránit především před silným magnetickým polem, které by mohlo znehodnotit záznam. Škodlivé je rovněž slabé svinutí pásků způsobené zpravidla malým tahem magnetofonových kladek. Pásky by se měly pravidelně po určitém čase převinovat a svinovány by měly být zásadně nikoliv na začátek, ale na konec modulace. To z toho důvodu, aby nedocházelo k nežádoucímu slyšitelnému prokopírování modulace z jedné spirály pásu do druhé. Zásadně škodlivé jsou všechny typy sponek a zasouvaných orientačních papírků, které pásky nenávratně mačkají a deformují, což je při přehrávání slyšet.

Naopak velmi dobře se skladují moderní zvukové nosiče, které jsou vždy v tomto směru od výrobce dobře vybaveny. Jsou totiž chráněny pevnými a prachuvzdornými plastickými krabičkami pravidelných geometrických tvarů. Není dnes obtížné opatřit si navíc pro ně ještě vhodné kartonové krabice. Jedná se o takové obaly, v nichž byly kazety či kompaktní desky v obchodním styku expedovány z výroby. Když se po transportu dostane zboží do obchodů, stávají se tyto krabice pro distributory bezcenným odpadem, což je pro nás velká výhoda.

6 Způsoby evidence zvukových dokumentů

Druhým důležitým krokem při zpracování zvukových nosičů ve fonoarchivech je jejich evidence. Na tomto místě již nejde o problematiku tak úzce specifickou, a proto lze využít metod obvyklých i v jiných sférách archivnictví. Prvořadým úkolem je v dnešní době vybudování elektronické databáze.

Hned od počátku však bude účelné zvukové nosiče diferencovat podle toho, zda jde o jedinečné originály či o jeden z četných, zpravidla sériově vyprodukovaných multiplikátů. Zatímco u originálů je třeba dokumentaci vypracovat vždy celou, vyčerpávajícím způsobem, u multiplikátů je možné opírat se o údaje zveřejněné v příslušných katalogích, nebo o údaje získané jinde. V případě účelně sjednané spolupráce několika příbuzných pracovišť by totiž bylo možné pro evidenci multiplikátů zorganizovat něco jako výměnnou službu, kdy by se práce katalogizátorů z různých fonoték vzájemně doplňovala. V každém případě by si však nejprve všechna pracoviště musela vytvořit vlastní soubory minimálních identifikačních dat, které by měly mít tuto strukturu:

1. typ nosiče (bude zpravidla konvenovat s jednou ze signaturních řad)
2. firma, která nosič vyprodukovala a distribuuje
3. matriční číslo první (A) strany desky
4. matriční číslo druhé (B) strany desky
5. objednávací číslo nosiče
6. stručný obsah nahrávky

Uvedená kolekce minimálních údajů může být v archivu použita hned k několika účelům, klíčovou roli pak sehraje při již zmíněné vzájemné výměně počítačově zpracovaných dat, kdy jednoznačně určí totožnost či odlišnost titulů.

7 Způsoby práce se zvukovými dokumenty - problematika přepisů

Důležitým krokem při koncipování činnosti každé fonotéky archivního typu musí být rozvaha o tom, jak se zvukovými dokumenty dále pracovat. Ať již plní dané pracoviště jakékoli poslání, je totiž třeba vždy vzhledem k šetrnému zacházení nejprve zvolit optimální formu manipulace. Současně je žádoucí, aby byl nalezen ten nejvhodnější způsob reprodukce archivovaného zvukového záznamu. Komplexně lze tento soubor problémů vyřešit přepisem zvukových dokumentů na moderní záznamová média, což zaručí nejen jejich další existenční etapu, ale i mnohem snazší a pohodlnější manipulaci pro uživatele. Moderní záznamové a reprodukční techniky je zde možné využít navíc i k restaurování, to jest k vyčištění archivovaných snímků, které se tak stanou přitažlivými pro širší veřejnost.

8 Idea České národní fonotéky (ČNF)

Zde bych se chtěl nejprve vrátit k úvodním odstavcům tohoto příspěvku, kde bylo poukázáno na vzrůstající význam fonoarchivů pro záchranu kulturního dědictví. Je zřejmé, že význam záchrany, uchování a následného využití zvukových dokumentů přesahuje horizonty jednotlivých zvukově archivních pracovišť, byť by byla sebevětší. Od tohoto závěru je pak již jen krůček k myšlence vytvoření jakéhosi vyššího institutu, který by v tomto směru mohl dokázat víc. Měl by název Česká národní fonotéka (ČNF).

Od ČNF se všeobecně očekává, že bude o zvukové dokumenty pečovat v globálním měřítku tak, aby byly uchovány pro další generace a aby bylo zajištěno jejich optimální využití.

Úvahy o ustavení ČNF se vedou již delší dobu a účastní se jich specialisté z různých příbuzných oborů a zástupci již existujících významných fonoték. Zájem o danou problematiku projeví rovněž soukromí sběratelé a majitelé rozsáhlých sbírek z oblasti záznamu zvuku.

Eventuality institucionální podoby ČNF byly v průběhu dosavadních jednání formulovány do tří variant:

- a) ČNF jako nová, samostatná instituce,
- b) ČNF jako přidružená aktivita jednoho z již existujících odborných pracovišť,
- c) ČNF jako společná aktivita více subjektů.

Otevírají se zde dvě otázky. První je otázka kompetencí vznikajícího subjektu, druhá pak integrity jeho členů.

V této souvislosti bude dobré připomenout velmi důležitý aspekt fungování fonoarchivů, to jest vzájemnou relaci pojmů zvukový dokument a zvukový nosič. Znovu proto připomínám jeden z úvodních odstavců tohoto příspěvku:

Zvukové dokumenty nelze uchovávat jinak, než na zvukových nosičích. Aby fonoarchivy mohly se zvukovými dokumenty pracovat, musí tudíž pracovat se zvukovými nosiči.

Zatímco zvukový nosič je konkrétní věc hmotné povahy, zvukový dokument je jen nahrávka uložená na zvukovém nosiči. Vzhledem k tomu, že předmětem zájmu ČNF primárně nejsou zvukové nosiče, ale dokumenty, zcela odpadá choulostivá otázka majetkových přesunů, převodů, nákupů, prodeje, či poskytování zvukových nosičů. Ty by zůstaly v každém případě tam, kde jsou, snad jen kromě takových případů, kdy by byla ČNF výslovně požádána o pomoc při zajišťování péče o archiválie, o něž momentálně nemá kdo pečovat.

Významná a zcela nezastupitelná práce v rámci vybudování ČNF nás však čeká zejména v oblasti centrální evidence a poradenství. Z tohoto důvodu se jako nejvhodnější ukazuje forma, která ČNF proponuje jako společnou, konsenzuální aktivitu více subjektů s minimálním provozním aparátem a s maximální participací zúčastněných členů.

Realizace právě této varianty by mohla být přivítána nejen tradičními, velkými fonoarchivy zaběhnutých institucí, ale i celou řadou soukromých sběratelů zvukových záznamů, kteří na jedné straně ze zcela pochopitelných důvodů úzkostlivě střeží integritu svých sbírek, považují je za nedotknutelné, na druhé straně jim však platforma efektivnějšího uplatnění jejich vlastního fondu evidentně chybí...

